

Zadik és utódai I.

Részletek egy szubjektív monográfiából

A mai Komandótól öt kilométerre, a Zathureczky nevére Gyulának keresztelt telepen épült fel az őserdő kellős közepén az első gyár, a hatkeretes, négycsővezetős József gőzfűrészház.

1888. október. Szeles, hideg idő. Már készülődik az első havazás, érződik a hószaga a hegyek tetején. Horn Dávid utolsó, rövid szemleútra indul. Talapzatukon állnak a gatterek, ősmammutként pihen a gőzgép. Töltik a kazánokat. Sípszó. Kettéhasad az erdő kcsöndje. Az a régi csönd soha többé nem tér vissza a hegyek közé, zakatolni fognak a gépek, télen és nyáron, éjjel és nappal, és minden reggel dudál a gyár.

Ezen a nevezetes októberi napon gyulladt ki a fény a telepen. Villanyfény. Világosság árasztotta el a gyárat, a rönkteret, a deszkaplatzot, a hivatalnokok svájci stílusú kis faházait, a munkások barakkjait. Óriási esemény volt, visszhangzott tőle a környék; Brassóban még gázzal világították az utcákat, a házakban petróleumlámpa, gyertya vagy mécs fénye mellett szűkösködtek — fenn a hegyek tenyerén, egy ugrásnyira az égtől, fényárban úszott a világ. Gyulán az ember kilopta isten kezéből a mennyei világosságot.

Az első iskola 1889-ben létesült Gyulafalván. Horn Dávid alapította, büszke volt rá, hogy vállalatának magániskolája van. Negyven gyereket tanított Bartha Károly, az első tanító, akinek fizetése évi ötszáz forint, lakás, fűtés és „villámvilágítás”. Háromszék vármegye emlékkönyve így jegyezte föl a nagy eseményt.

A tőkének törvénye van. És Horn Dávid érti a parancsát. Az építkezés megszállottja. Két év sem telik belé, felépül a második, a komandói gyár. Luksz Emil, a telep első mérnöke, a siklótervező. A gőzgép hangja, az új, izgató zene kíséri Horn minden gondolatát. Csapongó képzeletű ember, de a tényekről sem feledkezik meg: a komandói fa kitűnő minőségű, a brassói piacon szétkapkodják, Budapest is érdeklődik iránta, s mikor az első vagon fát elkíséri Pestre, a fake-reskedők valóságos megrohanják.

A köpcös, keménykötésű kis Horn megünnepli az első sikert. Bőkezűen adakozik. Alapítványokkal fémjelzi a nevét. Támogatja a megyei kcsözkórházat, a sepsiszentgyörgyi fiúárvaot, alaposan megemeli tekintélyét a megyei urak körében. És megkönyöri hivatalos ügyei intézését.

Nem, a sikerek mámorító óráiban sem feledkezik meg a hétköznapok szorongató tényeiről. Már 1890-ben állandó lakhelyű csendőrség létesítését kéri, Komandó központtal. Kérését — levéltári adatok szerint — így indokolja: ezer-ezerötszáz munkás fordul meg Komandón, különböző nemzetiségű munkások, „bér-fizeteskör nagy a nyugtalanság”. Valóban, mert Horn nem fizeti ki pontosan a bérüket.

Akadékoskodik a bank, már nem folyósítja simán a hiteleket. Horn újabb kölcsönök után lohol, Brassóba, Budapestre, támogatja a készülő sikló tervét, az új vasútvonalak fényképeit, a kitermelt deszka mennyiségéről és minőségéről szóló kimutatásokat — de kevés sikerrel. A bankok szorosabbra húzzák nyaka körül a kötelet.

Komandón pedig nő a nyugtalanság. A munkások isznak, bicskáznak. Ugyan-ebben az időben folyik Zágomban az arányosítás (a közös területek felosztásáról intézkedő 1871. évi törvény végrehajtása; sokakat fájdalmasan érintett, mivel a székelyek földvagyonának közel fele közbirtokból állt). A panamázás, a nyilvánvaló igazságtalanságok végig izgatják a falvak lakosságát. A hangulat annyira feszült, hogy — mint Pethő Gyula beadványában olvasható — az arányosításban ügyködő, erdőmérő főmérnök az életét is félti. Az alispáni hivatal Zágomban sürgősen csendőrsöt létesít, és utasítja az őrmestert, hogy vasárnaponként két-három csendőrből álló járőr Komandón lengesse a kakastollait. A karhatalom azonban nem oldja meg Horn Dávid égető kérdését. Képzeteéhez mérten kicsi tőkéje menthetetlenül kimerül.

A Groedel család szerencsését országos szerencsétlenség alapozta meg.

A fiatalember szikár, magas volt, vállá kissé előreesett. Okos, eleven barna szemmel nézett szét a világban, és időnként megsimogatta gyérszálú szakállát. A neve Groedel Zadik. Szegénysorsú mesterember, aki vállán kis batyuval elindult Máramarosból, és kikötött Németországban. A szerencsések közé tartozott, nem kallódott el, néhány év múlva mint tekintélyes üzletember, zsakettben, szürke cilinderral tért vissza szülőföldjére. Bajorországban figyelt fel az új idők szavára, lelki szemei előtt megjelentek a Kárpátok lejtői, megértette és megérezte, hogy színarany borítja azokat a vad hegyeket.

A kiegyezés utáni évtizedekben eléggé stabilnak látszott a politikai helyzet ahhoz, hogy végre befektessenek a nagyon is rászoruló gazdasági életbe: megmozdult a bel- és külföldi tőke. Legnehézesebb maga az állam volt, később és csak ímmel-ámmal fogott hozzá — esetünkben — a fakitermeléshez. Pedig a kincstárnak óriási kiterjedésű, remekszép erdei kínálkoztak a kihasználásra, de a kincstári urakat nem érdekelt a ipar, még kevésbé a kereskedelem, és ahol végre munkához fogtak, ott is többet loptak, mint dolgoztak. Az állam évről évre ráfizetett vállalkozásaira. Ekkor jelentkezett Groedel Zadik üzletember, hogy szívesen megvenné a kincstártól a visói fűrésztelepet s a kidöntött, feldolgozott fát, cakkpakk.

„Az ilyen vállalatokból a zsidók, ha a megszabott feltételeknek különben megfelelnek, csupán vállásuk miatt ezentúl kirekeszthetők ne legyenek“ — mondta a liberalizáló Magyarországi új törvénykezése. (A Máramaros, Ung és Liptó megye kincstári erdőségeiről készült Jelentésből. Készítette Divald Adolf, Lónyay Menyhért m.kir. pénzügyminiszter megbízásából.) Groedel Zadikot nem is rekesztették ki, ellenkezőleg, örültek ajánlatának, hogy végre valaki leveszi vállukról a terhet, s még fizet is érte. Igaz, nem sokat. Világpiaci árhoz viszonyítva olcsón jutott a kitűnő minőségű fához. Az állam egyetlen kikötéssel adta el üzemet és fáját, s ezzel egyben megteremtette az erkölcsi alapot javai elherdálásához: az új tulajdonosnak dolgoztatnia kell, hogy kenyérhez juttassa a nyomorgó visói munkásokat.

A fát csaknem ingyen kapta ugyan, de arra nem számított Groedel — mivel nem értett a fakitermeléshez —, hogy mire a rönkfából deszka lesz, bevót talál rá és leszállítja, még éppen elég sokat kóstál. A „Groedel Testvérek bajor fakereskedő cég“ (így nevezte el Zadik a három fia javára alapított vállalatot) veszedelmesen közeledett az anyagi bukáshoz.

És ekkor mosolygott rájuk a szerencse: 1879-ben árvíz sújtotta Szegedet. Öfelsége I. Ferenc József, amint a hullámok elcsitulnak, megjelent a pusztulás színhelyén, buzdító beszédet tartott, felséges ajkáról elhangzott a szállóigévé vált mondat:

„Szeged nem volt, hanem lesz!“ (Németes kiejtéssel.)

Groedel Zadik, újszülött fűrésztulajdonos és fakereskedő, lelkesen magáévá tette a császári és királyi parancsot. Azonnal jelentkezett: haladéktalanul teljesíteni tudja a felség akarátát, a legjobb minőségű épületfával szolgálhat, egyenesen Szegedre viheti.

Az állami szervek jól ismerték Groedel üzemet és faraktárát, nemhiába tőlük vette potom pénzért. Most Groedel, a kereslet hirtelen növekedését kihasználva, méregdrágán adta el a volt tulajdonos árúját — a volt tulajdonosnak. Persze, gavallérosan „megkeni“ az illetékeseket, mindenkit, akinek szava lehet az üzletkötésnél, végül különleges gondot fordít az átvevőkre és a bemérőkre is. Ne panaszkodjanak, dolgozzanak virágos kedvvel. A nagy üzletekből kinek-kinek jelentősége, szerepe szerint csurran-cseppen.

Groedel készlete a Tisza rahó-visói partszakaszán halmozódott fel. Üristen, micsoða szerencse! A megáradt Tiszán azonnal útnak indíthatták az első szállítmányokat. Hevenyészett tutajokon, mindenféle kölcsönkért és összecsapott vízijárművön és szabadjára eresztve is zúdult alá a fa a Tisza hullámain. Elsőül, persze, a vastag, gyönyörű gömbfa, százados fenyők, halványsárga húsú, gyöngyház fényű óriások úsztak Szeged felé, utánuk következett az öregebbje, fáradtabbja, azután indult az évek óta vevőre váró deszka, az eső, hó, fagy marta épületfa, a rothadt, megbarnult bányafa, végül már nem is áru úszott a Tiszán, csak papiros, fuvarlevél. A megvesztegetett átvevő azt is udvariasan nyugtázta.

Égigérő botrány lett a panamából. Az ember azt hinné, elværtett rajta a Groedel család. Szó sincs róla, éppen az ellenkezője történt. Illetve, néhány kis figura, hűséges fullajtár valóban elværtett, de Zadik és utódai töménytelen pénzt kerestek az üzleten. Az árvízen. S a botrány abban sem akadályozta meg a csa-

A komandói sikló

ládót, hogy később, 1903-ban nemesi rangot, kutyabőrt vegyen magának — Gyula-falvi és Bogdáni Groedel lett belőle —, két évvel később pedig bárói rangra emelkedjék.

Szeged nem volt, hanem így lett.

Az adósságaiban fuldokló Horn fűhöz-fához kapkodott. Pénzes társat keresett, hogy legalább egy időre lélegzethez jusson, de a bankigazgatók mosták kezüket, és — prezentálták a váltókat. Hogy Groedel Zadik az Iza-parti városból, kastélynak becézett kéttornyú villájából miért sandított éppen Komandóra? Nyilván ő már tudta, amit Horn talán nem, hogy a Székely Körvasutat kiépítik Kézdivásárhelyig, sőt azt is „elintézte“, hogy némi kerülővel bár, de Kovásznát is érintse az új vonal. A gondok közt őrlődő Horn Dávid sem tűnhetett neki túl kemény diónak — a bölcs Zadik mindenre gondolt —, így alapos előkészítés után bizakodó lélekkel küldte el a fiát, Bernátot, üzletnézőbe Komandóra.

Az új tulajdonosok nagyon siettek. Jelszavuk: minél gyorsabban, minél kevesebb befektetéssel, minél több hasznot. Akkoriban az erdélyi fa iránt már élesen érdeklődtek egész Európában. A brassó—kézdivásárhelyi vasútvonalat és a hozzá csatlakozó térrét—kovásznai helyi érdekű, keskenyvágányú vasutat 1891 decemberében helyezték üzembe. A következő év elején megalakult az Erdélyi Erdőipar Részvénytársaság. Nevében társaság, valójában Groedelék családi vállalata.

Gyors ütemben építkeztek. Befejezték a siklót, összetákolták a komandói fűrészgyárat. A gyárba ócska gatterek kerültek. Hasonlóan ócska körfűrészekkel és szalagfűrészekkel egykettőre Musán is felszereltek egy fűrészst. A harmadikat. Zúgott az erdő.

Hol volt már Horn Dávid nagyvonalúsága, úri gesztusai? A letarolt erdőkkel együtt az ő alakja is csak olyan „hja, akkor volt jó világ” emlékezőekben élt tovább kedves szlovákjai körében, akik a „hőskorban” mint letelepedők jöttek vele a Felvidékről, s bár magyarul sohasem tanultak meg tökéletesen, azért a Keleti-Kárpátokat éppúgy ismerték és szerették, mint a Tátrát.

A legolcsóbb munkaeszköz maga a munkás volt. Az ő két keze változtatta aranyá a fát.

Urísten, micsoda munkáskezeket láttam életemben!

A döntőknek künn az erdön még izmos, kemény férfikezük volt, még céltudatosan használták a kezüket. Sőt, talán inkább a kezük, mint a fejük tudta, hogy mit kell csinálnia attól a pillanattól, mikor ujjai megéreztek a fűrész, mikor a sudár fenyőbe, a völgy felőli oldalán, beléeresztették a fűrész élesre fent fogát. És később, mikor a törzset kétharmadáig átvágták, és a fűrész baltával cserélték fel, hogy az ellenkező oldalon vágjanak a fa törzsébe, a kezük pontosan tudta, hogy milyen mélyre öblöítsék a bevágást, hogy eljött-e már a pillanat, mikor a fűrészelt oldalon beverhetik az éket, hogy dönteni, irányítva dönteni kezdjék a törzset fel a hegy gerince felé. Ez férfimunka volt, veszélyes és verítékszagú, sóhajtoztak, nyögtek bele a fák.

A gyári munkás már gépiesen dolgozott. Keze néhány rutinmozdulattal tiztizenegy-tizenkét órán át ismételte ugyanazt. Az eszméletlenségig. Ejjel és nappal, sötétől sötétig. Mire gondolhatott közben? Gondolt-e bármire is? Míg nyomta és nyomta a rönköt a fűrész fogai közé, míg sivitott a körfűrész, míg a vajszerű deszka szabályosan felrakott kásztákba került. Csak egyre gondolhatott, vagy inkább ösztönösen csak arra vigyázott, hogy ujját ne kapja be a gép. És mégis, mily gyakran érte utol a baj. Számátlan hiányzó ujjú kez, kéz nélküli kart láttam. Nincs hiteles statisztikám, nem számokból tudom, hogy Komandó virágkorában, a telepen dolgozó kétezer ember közül hánynak hiányzott ujjja, kiket csonkított meg a gyár. Nyitott, huzatos csarnokban dolgoztak, kezük szélről, hidegtől megduzzadt, kivörösödött, horzsoltségeiket felmarta a fűrészpor. Télen nem is ritkán, harmincfokos hidegben dolgoztak, kezüket rongyokba csavarták, zsineggel kötötték át, nehogy odafagyjon a jeges deszkához. Nyáron kiszolgáltattott, meztelen kezűket, csupasz ujjait még annál könnyebben kapta be a gép.

Emlékezetemben a legmélyebbre ágyazott ipari élmény és ipari döbbenet: a gőzgép. Mikor szemtől szembe kerültem vele, még a mesék ígézetében éltem. Elölénynek láttam, szörnynek, sárkánynak, elnyúltnak feküdt ketrecében, félig földbe süllyedve, félig magasba emelve irtózatos testét. Fekete, vörös és ezüst, hátán ijesztő ábrák, jelek, ütemesen lihegő testére fel és le a mélybe lépcsők vezettek, zörgő vasak, kívánságait táblákon tudatta, erejét rohanó szíjak továbbították. Apám vitt be a gőzgép makulátlanul tiszta, fényesre subickolt csarnokába; azt hittem, Komandón templomot szenteltek a szörnynek, és ha nem apámmal vagyok, akiben erősen bízom, holtbiztos, hogy sivalkodva kirohanok. Így csak hozzáalapultam kemény, toronymagas lábszarához, belekapaszkodtam a bekecse szélébe.

Hazudnék, ha azt állítanám, hogy később jobban megértettem a gépek természetét, mint akkor a rémülettől fuldokló körsétán, mikor apám és én háromszor kerültük körül a szörnyeteget, és ő hol nekem, hol a gépkezelőnek mondott valamit, én pedig szorongva vártam, hogy az óriás állat mikor emelkedik fel láthatatlan lábaira, hogy rám vesse magát.

Azóta magam is kezeltem gépeket, sokkal modernebb, ámulatra méltóan okos automatákat, még a szerkezetüket is úgy-ahogy megértettem, de alapérzésem a gépek természetét illetően nem változott. Ebben is, mint sok egyébben, a gyermekkor bizonyult erősebbnek. Ha ma szembejön velem egy autóbusz, ösztöneim hirtelen vadállatot szimatolnak benne, kiszámíthatatlan lényt, aki maga sem tudja, mire készül. Nagy ívben elkerülöm, nehogy megvadítsam, és belém marjon.

Bajza utca 8. Barokk palota. Sőt, két palota, egymás mellett. Groedel Herman és Groedel Bernát otthona Budapesten. Van még néhány villájuk, nyaralójuk, vadászházuk, de állandó lakhelyük, ahol az év jelentős részét töltik, a Bajza utcai palota. A harmadik fivér, Albert, a legfiatalabb, Bécsben él, nem kevésbé szerencsés körülmények között.

Bernát mérnök, ő az egyetlen diplomás a családban, a legokosabb azonban Herman, pénzügyi szaktekinetly, akit környezete lángésként tisztel, s aki maga is szentül hisz tévedhetetlenségében. Valóban, furfangos eszű és gátlástalan, vakmerő *va banque* játékos; az iparosodás első évtizedeiben, a világháború előtt, majd azt követően a nagy fellendülés éveiben effajta jellemű ember viharos sikereket

arathatott, még a zsenialitás látszatát is kelthette. Albert, a harmadik, a „tékozló fiú“ világi és a család szégyene.

Herman házasságát nagy családdal, öt fiúval és három lánnyal áldotta meg a természet. Bernátnak viszont csak egy gyermeke született, s az sem az igazi: egy leány. Albert Parneki Pollak lányt vett feleségül, és két fiút nemzett vele. Híres család volt Bécsben a Parneki Pollak, a század első felében, ha kiejtették a nevét, azonnal nevettek is hozzá, mert mindenkinek a „Frau Pollak“ viccek tucatjai jutottak eszébe, a „wienerisch“-en parvenü, újarisztokrata asszony aranykőpései, aki felmászott ugyan az uborkafára, de tudatlan, gyanútlan nyárspolgár maradt. Ami Albert bárót egyáltalán nem zavarta elhatározásában, hogy a körülhatározott család egyik tagját feleségül vegye, mert a viccek mellé két csehországi szövegnyarat is kapott hozományul.

Zadik tiszteletreméltó batyuját rég elfelejtették a Groedel-vállak. Rohamosan gazdagodtak, vagyonuk kiegyenlítette a rangjuk és származásuk közötti úrt, életvitelük megfelelt a kor erkölcsi normáinak, és szilárdan megalapozottnak látszott. Arisztokraták, akiket kisegítettek pillanatnyi vagy állandó jellegű pénzzavarukból, igazán szívesen, gyorsan elfelejtették, hogy nem ezerszandós a kutya-bőrük. Nehezebb, költségesebb vállalkozás volt, s egészen nem is sikerült a vagyonos arisztokrácia megnyerése. A nagy hitbizományok urainak nem lehetett néhány gyárral imponálni, fintorogtak az efféle „rossz illatú“ báróságtól, s még az is rengetegbe került, hogy legalább a félszemüket behunyják. A pénz és a rang azért némi kerülökkel egymásra talált. Elvégre ők sem voltak öröktől fogva grófok, valahol mindenki elkezdte, még az olyan uralkodóhercegi familiákban is, mint mondjuk a Thurn-Taxisok, közöttük is akadt szégyelleni való, grófságba süllyedt, sőt elzüllött családtag is, aki szorongató anyagi gondjaitól szabadult, ha fintorogva bár, de nem csekély megkönnyebbüléssel kezét nyújtotta egy még csak szépnek sem mondható Groedel-lánynak.

Úgy bizony, Bernát báró egyetlen lányából, Dórából, Thurn und Taxis grófnő lett. Szerencséjétől visszhangzott az előkelő világ, bár még nem dőlt el, hogy melyikük ütötte meg a főnyereményt. Ékszerai, toalettfői egycsapásra feltűnést keltek mindenfelé: estélyeken, lóversenyen, az operabálon. A *Színházi Élet* Társaság-rovata egész oldalt szentelt neki Fischer Júlia legújabb kreációjában, ami nagyon sokba kerülhetett, mind az estélyiruha, mind a *Színházi Élet* kitüntető figyelme. Bernát báró imádtta egyetlen leányát, szívesen áldozott a boldogságára, elfogult apai szívének semmi sem számított, csak csillogjon az a gyermek, ha már a természet olyan fukarul bánt vele. És ő csillogott charmant férje oldalán. Egy éjszaka azonban, épp mikor a grófnő uszályos nagystélyiben fogadta vendégeit a palota fényárban úszó lépcsőzetén, annak is a legfelső fokán, egyik őse életnagyságú képe előtt, igen, ebben a tökéletesen megrendezett szituációban, ebben a kivételes pillanatban a charmant férj eltűnt hitvese oldaláról. Meglépett. Ha hinni lehet egy szobalány szavának — meggyőződésem, hogy a háztartási alkalmazottak többet tudnak gazdáikról, mint ők önmagukról — a fiatal Thurn und Taxis felesége ékszerivel együtt távozott ismeretlen helyre. A Gothai Almanach szakértői ezek után joggal vonták kétségbe a gróf rangját, nevét, egyáltalán azonosságát önmagával, többen közönséges szélhámosnak, stricinek minősítették, aki a becsületes Groedel Bernátot csúful rászedte. Mert ilyen galádságot egy igazi Thurn und Taxis, egy nyolcszáz esztendő dicőséges és királyi koronás múltra visszatekintő család sarja nem követ el. Olyan nincs! Morajlott a Társaság, mint a felkorbácsolt tenger, csak Dóra túrt hangtalanul. Mi egyebet tehetett volna? Egy időre levonult a nagyvilági élet színpadáról és a Színházi Élet fedőlapjáról.

A botrány, melyet a valódi Thurn-Taxisok az évszázados nagy folyamban csak halk hullámverésnek érezhettek, Groedelék ingatg hajóját alaposan megtépázta. Zátonyra azért nem futott, annál kínosabb botrány is akadt még a dinasztia történetében, a magánviharokat sorban mind kibírták, csak a nagy történelmi viharban süllyedtek el.